

פניו האחרות של ספר יצירה בנוסח כתר שם טוב

גרולד נקר

הקדמה

ריבוי הפרשנויות לספר יצירה בימי הביניים מעלה את השאלה כיצד מתמודדים עם הזיקה הטקסטואלית בין הפרשנות לבין ההתפתחות של נוסחי ספר יצירה. רוב הפירושים לספר יצירה שאבו מנוסחים השייכים לשתי קטגוריות: בקטגוריה הראשונה נכללים דיונים פילוסופיים לפי שלוש הגרסאות השונות באורך החיבור ובעריכתו, שאותן פירשו, כידוע, סעדיה גאון, דונש אבן תמים ושכתי דונולו.¹ בקטגוריה השנייה מופיעים טקסטים הקשורים לספרות ההיכלות, אך למיטב ידיעתנו נותרה להם עדות רק כשרידים בגניזת קהיר.² טביעת מונחים חדשים

1 ראו Tz. Weiss, 'The Reception of Sefer Yetsirah and Jewish Mysticism in the Early Middle Ages', *Jewish Quarterly Review* 103 (2013), pp. 26–46; הנ"ל, 'שמותיו של ספר יצירה', א' בר"לב ואחרים (עורכים), דרך ספר: שי לזאב גריס, ירושלים תשפ"א, עמ' 33–42. אבישי בר"אשר הציג לאחרונה ניתוח מפורט שנועד להוכיח שנוסח רס"ג מתבסס על 'צורתו הקדומה ביותר של "ספר היצירה"', ראו א' בר"אשר, "ספר יצירה" בנוסחו הקדום, תרביץ פט (תשפ"ג), עמ' 231–323, (בעמ' 232). מאמרו של דניאל אברמס, 'ביקורת הנוסח לספר יצירה בידי הסופרים והמקובלים בכתבי יד בקבלה', קבלה נה (תשפ"ג), עמ' 203–218, ראה אור לאחרונה, אך היה זה מאוחר מכדי לדון בו כאן. אני מודה לחברי ד"ר זאב סלפוי ואולי הירשפלדר, שקראו את המאמר והעירו הערות מועילות, וליליאל הוז על העריכה הלשונית.

2 ראו K. Herrmann, "'Feuer aus Wasser": Zum Fortleben eines unbekannten Sefer Yesira-Kommentars in der Hekhalot Literatur', *Frankfurter Judaistische Beiträge* 20 (1993), pp. 49–95; idem, 'An Unknown Commentary on the Book of Creation (Sefer Yezira) from the Cairo Genizah and its Re-Creation among the Haside Ashkenaz', R. Elior and P. Schäfer (eds.), *Creation and Re-Creation in Jewish Thought: Festschrift in Honor of Joseph Dan on the Occasion of his Seventieth Birthday*, pp. 103–112; idem (ed.), *Sefer Jezira: Buch der Schöpfung*, Frankfurt 2008, pp. 149–150

ובפרט תיאור הספירות בספר יצירה (עד סע' 16)³ סללו את הדרך להתגבשות של סוגה חדשה בספרות הקבלה, דהיינו סוגת הפירושים לעשר ספירות, אשר קוטלגו לראשונה על ידי גרשם שלום; איסוף החומר במלואו הושלם על ידי צחי וייס.⁴ הקשר הספרותי בין פירושים אלה ופירושי ספר יצירה עומד במוקד מאמר קצר זה. התזה המוצגת בו מתבססת על ההנחה שערכוב הסוגות הללו, כלומר פירושי ספר יצירה ופירושי עשר ספירות ובמידה מסוימת גם פירושי השם המפורש, הוא ז'אנר היברידי טיפוסי לכמה יצירות בספרות הקבלה. בדיון זה אשתמש בספר כתר שם טוב המיוחס לאברהם בן אכסלרד מקלן כמקרה מובהק, מכיוון שחיבור קצר זה שנכתב באמצע המאה השלוש עשרה תואר במחקר כפירוש עשר ספירות, אך יחסו לספר יצירה טרם נסקר סקירה שיטתית. גרשם שלום אפיין את כתר שם טוב כמיוזג מוקדם של תורת הסוד מאשכנז עם הקבלה מספרד.⁵ הוא חילק את נוסחי החיבור לשלוש קבוצות עיקריות.⁶ אומנם ראוי לסווג את מאה ואחד כתבי היד המוכרים לנו היום לחמש קבוצות ולא לשלוש,⁷ אך הקבוצות הנוספות אינן רלוונטיות לדיון כאן. לקבוצה הראשונה שייכים כתבי היד הקדומים ביותר,⁸ הקבוצה השנייה כוללת את

P. Hayman (ed.), *Sefer Yeşira: Edition, Translation and Text-Critical commentary*, 3
Tübingen 2004, pp. 59–92

4 ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית ספר י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 498–515;
את ספרות המחקר הענפה והמגוונת סיכמו נעמה בן שחר וצחי וייס, 'פירוש אנונימי על
דרך קבלת גירונה לעשר הספירות', קבלה לח (תשע"ז) עמ' 159–160.

5 ראו ג' שלום, הקבלה של ספר התמונה ושל אברהם אבולעפיה, 'ירושלים תשכ"ה', עמ' 89–90;
לסיכום המחקר ראו י' דן, 'תולדות תורת הסוד העברית, כך ט, 'ירושלים תשע"ג, עמ' 244–267.
ראו גם M. Idel, 'Ashkenazi Esotericism and Kabbalah in Barcelona', *Hispania Judaica* 5 (2007), pp. 86–100

6 שלוש הקבוצות הללו הן נקודת המוצא למהדורה מחודשת ודיגיטלית שמתכננים גרולד
נקר ובייל רביגר במסגרת הפרויקט 'The Kabbalistic Treatise *Keter Shem Tov*' funded
by the German Research Foundation (DFG)

7 אפשר להוסיף נוסח מעורב השונה בסדר הפנימי ומעט בתוכן, ומן הקבוצה השלישית
מסתעף עוד נוסח קצר יותר. לסיכום, אנו מבדילים בין חמישה נוסחים הנבדלים זה מזה
באורך ובמבנה, אך לא ננסה לברר את הנוסח המקורי (הלא-קיים); ראו G. Necker and B. Rebiger, 'The One and the Many: The Structure and Versions of Keter Shem Tov According to the New Synoptic Edition with a Special Focus on MS Jerusalem, NLI, 8°541', B. Rebiger and G. Necker (eds.), *Editing Kabbalistic Texts*, Wiesbaden 2024, pp. 83–94

8 כתב היד המתוארך לתאריך הקדום ביותר הוא כ"י פרמה, ספריית פליטינה Cod. Par. 2784 (דף 1א–4ב), אשר נכתב בשנת 1286 בכתיבה איטלקית (אך בהמשך אשתמש בכ"י
לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1055, דף 121ב–126ב, מפני שהוא כ"י שלם יותר ונכתב

הנוסח שהופץ בשם דברי מנחם,⁹ המיוחס לתלמידו של ר' אלעזר מוורמס, והכותרת המופיעה בקבוצה השלישית רומזת על קשר לקבלת אברהם אבולעפיה ותלמידיו. שלום הוכיח שהמחבר של ספר שערי צדק, ככל הנראה נתן בן סעדיה חראר,¹⁰ מצטט מתוך נוסח כתר שם טוב המתאים לטקסט שנמצא בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Heb. 8°541, בשם 'כלל מדרכי הקבלה הנובואית'.¹¹

כפי שנראה בהמשך, ההבדלים בין נוסח זה לנוסחים אחרים אינם גדולים, אך הם מצביעים על האפשרות הסבירה שדווקא בית מדרשו של אבולעפיה הושפע מכמה אלמנטים בחיבור כתר שם טוב המשקפים את המתודה המסתמכת על צירופי אותיות האל"ף-בי"ת המתוארת בספר יצירה. ובכן, בנייתו זה לא נדון בחיבור כתר שם טוב בכללותו, אלא נתמקד בהפניותיו לספר יצירה ובהיבטים המאפיינים את מעמדו של כתר שם טוב בקרב פירושי ספר יצירה. מובן מאליו שבמסגרת מאמר קצר זה לא ניגע במידה שווה בפרספקטיבה הסוגית, שהייתה זקוקה לשימוש בגוף רחב יותר של טקסטים מלבד כתר שם טוב, מחד גיסא, ומאידך גיסא – בהארת הפרשנות של כתר שם טוב לספר יצירה, כאשר שאלת היחס בין שני הספרים הללו עוברת כחוט השני בדיון זה.

מזמור לחכמה, כיסא הכבוד ושם הויה

לפי רוגית מרוז נערך ספר יצירה על פי שלושה נרטיבים, אשר עליהם נרמז בסימן שלושה 'ספרים' בסוף הסעיף הראשון של ספר יצירה.¹² סימן זה מציין גם בכתר שם טוב את הרעיון המרכזי, אם כי משמעותו המלאה מתבררת רק באמצעות הציטוט

בערך באותו זמן). בכ"י פרמה 2784, דף 336-338 השתמש פטר היימן במהדורה שלו כבסיס לנוסח הקצר של ספר יצירה, המכונה אצלו בשם מקור K.

9 ראו המהדורה בנספח המאמר של נעמה בן-שחר: 'The Reception of Early Kabbalistic Sources in Ashkenaz. Rabbi Menahem, The Student of Rabbi Eleazar of Worms', in: B. Rebiger and G. Necker (eds.), *Editing Kabbalistic Texts*, Wiesbaden 2024, pp. 111-164

10 Natan ben Sa'adyah Har'ar, *Le Porte della Giustizia, ŠA'ARE ŠEDEQ* (ed. by ראו Moshe Idel, trans. by Maurizio Mottolese), Milan 2001, pp. 47-51

11 ג' שלום, "'שערי צדק'", מאמר בקבלה מאסכולת ר' אברהם אבולעפיה מיוחס לר' שם טוב (נ' גאון?), 'קריית ספר א' (תרפ"ד), עמ' 127-139; הנ"ל בהשתתפות י' יואל, כתבי-יד בקבלה הנמצאים בבית הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"ץ, עמ' 53-60; 207-206.

12 R. Meroz, 'Between Sefer Yezira and Wisdom Literature: Three Binitarian Approaches in Sefer Yezira', *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 18 (2007), pp. 101-142

הארוך החותם את החיבור כתר שם טוב, והוא חלק מתוך פירוש אנונימי ל'מזמור לחכמה', כלומר לפרק כח של ספר איוב. פירוש זה מופיע כמה פעמים בספרות הקבלה, אך העדות הראשונה לו נמצאת במבוא לפירוש שיר השירים של עזרא מג'רונה.¹³ פירוש אנונימי זה מתייחס לספר יצירה בסוגיית גילוי הפוטנציאל היצירתי של אותיות האל"ף-ב"ת. וזאת אמורה להיות המשמעות של שלושת ה'ספרים':

ויספרה (איוב כח, כז) שלשה ספרים ספר ספר וסיפור בחכמ' [בחכמה]
ובתבונה ובדעת וההיות לא עמדו על סדר תכונת הבנין והוא ית'
המשיך אותן ההיות וסדרן ועשה מהן בנין אחד ושם אחד צירוף ושיקול
והמדה כ"ב אותיות אשר כל אחת ואחת קשורה עם חברתה מקבילות
הלולאות אשה אל אחותה (שמות כו, ג; לו, יב).¹⁴

מנחם רקנאטי מייחס את הפירוש הזה לר' עזריאל החסיד,¹⁵ אך ניכר בבירור שהמילים נלקחו מהפירוש האנונימי שעזרא בן שלמה מביא בשלמותו בתוך מבוא הפירוש שלו לשיר השירים. כאן בא לידי ביטוי נושא החוזר ביצירתו של עזרא: תיאור עיצוב המקדש בהתאם לעולמות העליונים והתחתונים.¹⁶ המילה השנייה באיוב כח, כז פורשה כהתבוננות אלוהית המטרימה את הפעולה בעולם העליונים, וכדומה לעולם האנושי: 'ראה, הביט בה במחשבה הטהרה כמו האדם המשער את המעשה, והעלה בלבו תחילה, ואחר כך מתחיל לעשות ולעסוק בו. ועל זה אמרו חכמים ז"ל [ב"ר א, ה] מחשבותם¹⁷ של ישראל קדמה לכל'.¹⁸ סביר מאוד להניח שפירוש זה מבוסס

13 ראו עזרא בן שלמה, פירוש לשיר השירים, כתבי רמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל), ירושלים תשכ"ד, כרך ב, עמ' 483; הפרפרזה הקדומה ביותר לפירוש זה נמצאת בפירושו של הרמב"ן לאיוב כח, כז; כתבי רמב"ן (לעיל, הערה זו), כרך א, עמ' 88-90; ראו J.P. Brown, 'What Does the Messiah Know? A Prelude to Kabbalah's Trinity Complex', *Maimonides Review of Philosophy and Religion* 2 (2023), pp. 12-13, 23

14 כ"י ירושלים 541, דף א31.

15 מ' רקנאטי, פירוש על התורה, פרשת בראשית, ירושלים תשע"ג, כרך א, עמ' 15. דוגמאות להתפשטות הנוספת של הפירוש האנונימי הן למשל הציטוטים בספר הפליאה (ירושלים תשע"א, עמ' 25), ובעבודת הקודש למאיר אבן גבי (חלק א, פרק כד; חלק ג, פרק לו, ירושלים תש"ע, עמ' 34, 214-215).

16 ראו בראון, משיח (לעיל, הערה 13), עמ' 20-22. להתפשטות הרעיון ראו למשל זוהר, א, דף מא ע"ב.

17 בנוסח כתר שם טוב: מחשבתו (כ"י לונדון 1055, דף א126) או מחשבתו (כ"י ירושלים 541, דף א31).

18 כתבי רמב"ן (לעיל, הערה 13), כרך ב, עמ' 483. עיבוד מודרני נמצא אצל היינריך היינה: 'Der Gedanke geht der Tat voraus wie der Blitz dem Donner', *Zur Geschichte der*

על סופו של ספר יצירה: 'וכיון שצפה אברהם אבינו והביט וראה וחקר והבין, וחקק וחצב, וצרף ויצר ועלתה בידו' (סע' 61).¹⁹ המשימה המוגדרת כפעולה רוחנית בכתר שם טוב קשורה אף היא לצירופי האותיות. התנאים המוקדמים לכך נוצרים על ידי 'מידת התשובה', מפני שתפקידה הוא להוציא את ההוויות 'לפעולה':²⁰

ובכח החכמה היו כל ההוויות ולא יצאו לפעולה עד התשובה היא הבינה על כי משם יסוד הנשמות ומשם ישובו על כן נקראת תשובה והתשובה על ידי התבוננות סדר ההוויות שהיו בכח והוציאם לפועל זהו אלהים הבין דרכה והוא ידע את מקומה (איוב כח, כג)²¹ יסוד י"ה מלא דרך הבינה ו"ו ה"א מעמקת יו"ד ה"א יו"ד ה"א מעמקת ו"ו ה"א אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה (איוב כח, כז) גם זה סוד מצורף עיין בו ותבינה בו אם תרצה.²²

Religion und Philosophie in Deutschland (1834), Heinrich Heine, *Sämtliche Werke*, III, München 1971, p. 639

19 נראה כי בפירוש לאיוב כח, כז הרעיון של 'המחשבה הטהרה' הוא שם נרדף למחשבה הקודמת, וגם ל'אברהם', אשר הוא קשור בתפיסת ה'מחשבה', ראו למשל תיקוני זוהר דף קב ע"ב ('מסטרדא דאברהם דתמן מחשבה קרא ליה ישראל'). בנוסף לכך, רצף הפעלים המוזכרים בספר יצירה סע' 61 שייך בספרות הקבלה לתהליך האצילות, והם מופיעים בצורה בולטת גם בכתר שם טוב.

20 מקור ההוויות נמצא בכוח החוכמה, דהיינו ב־*materia prima* או *materia universalis*, ונקרא 'שכל הפועל' וגם 'כח הנאצל מן החפץ הפשוט' (כ"י לונדון 1055, דף 123א). והשוו G. Scholem, *Origins of the Kabbalah* (ed. R.J. Werblowsky, trans. Allan Arkush), Princeton University Press 1987, p. 429

21 נראה שהפסוק מתייחס לספר יצירה סע' 4; החשיבות הגבוהה של איוב כח, כג בפירוש ספר יצירה המיוחס ליצחק סגי נהור חוזרת ומשתקפת בכתבי המקובלים שהתבססו על פירוש זה, כפי שהוכיחה יהודית וייס, ראו י' וייס, 'פירוש ספר יצירה המיוחס ליצחק סגי נהור: ראיות לאישוש קדמותו, מעמדו בקרב מקובלים במאה השלוש עשרה ומהימנות ייחוסו ליצחק סגי נהור בכתבי היד', תרכ"ץ פח (תשפ"ב) עמ' 595-652, בייחוד עמ' 608-618; הנ"ל, 'פירושו של יצחק דמן עכו על "פירוש ספר יצירה" המיוחס ליצחק סגי נהור: מחקר ומהדורה', תרכ"ץ פח (תשפ"ב) עמ' 419-462, ובייחוד עמ' 451-453.

22 כ"י ירושלים 541, דף 28א (השוו הגרסה היותר קצרה כאן בכ"י לונדון 1055, דף 111ב: 'ומה תשובה יסוד הנשמות ושם ישובו והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה על כן נקראת תשובה והתשובה היא על ידי התבוננות סדר ההוויות להוציאם לפעל זהו אלהים הבין דרכה וגומ' אז ראה ויספרה'). כנזכר לעיל, שלום מצא כאן את הציטוט בספר שערי צדק. ראו ג' שלום, "שערי צדק", מאמר בקבלה מאסכולת ר' אברהם אבולעפיה מיוחס לר' שם טוב (נ' גאון?), קרית ספר א (תרפ"ד), עמ' 127-139 (בייחוד עמ' 129). לגבי השימוש במילה 'מעמקת' ראו שערי צדק (לעיל, הערה 10), עמ' 371, 465. חשוב להוסיף כי גישה

אפשר לראות במוטיב של הכנת ההתבוננות האלוהית המכוונת לסידור בניין הספירות את הפסגה התאוסופית במבנה של כתר שם טוב. בסופו של החיבור נדרש ה'מזמור לחכמה' שבספר איוב באופן המדגיש את המוטיב של תאוות שבע הספירות התחתונות להגיע לספירת החכמה ולהיכנס 'אל הקדש פנימה' (ויקרא י, יח). סיום זה מקושר עם ההקדמה המחורזת של כתר שם טוב, מפני שהיא נפתחת בכניסה למקדש: 'בזאת יבא אדם אל הקדש'.²³ שם הנפש החכמה (anima rationalis) זוכה לעידוד לעלות לכיסא הכבוד, אשר ממנו היא 'נחצבה'.²⁴ אין זה מקרי שמונח זה מופיע גם בספר 'יצירה סע' 14, שבו מתואר הביטוי 'אש ממים' כמוצא של כיסא הכבוד. מכאן גם נובעות ההפניות להפניות המופיעות בנוסח ספר 'יצירה עצמו', לאור העובדה שבסע' 14 נזכרות ארבע הכיתות של המלאכים, ביטוי שמקורו בתלמוד הבבלי (חגיגה יב ע"ב). פירושי ספר 'יצירה ממי הביניים הרחיבו אותן לעשר כתות, כפי שנעשה גם בכתר שם טוב.²⁵ בנוסף לכך הוכנסו בהקשר של סע' 14 כבר בימי הביניים המוקדמים התיאורים המקראיים של התגלות האל לאלהו (מלכים א' יט, יא) ולדניאל.²⁶ המיקוד במלאכים ב'ספר 'יצירה' התחזק אצל חסידי אשכנז, דבר שעולה בקנה אחד עם עריכת ספרות ההיכלות על ידיהם. כתוצאה מכך, הקבוצה של שנים עשר מלאכים שמקומם מחוץ לפרגוד בהיכלות רבתי²⁷ הותאמה לא רק למספר שבטי ישראל אלא גם ל"ב צירופים של אותיות השם המפורש,²⁸ אשר בשלוש אותיותיו נחתמו ו' קצוות בספר 'יצירה (סע' 15). על התנועה המעגלית של אותיות שם הוי"ה רומז ביאור נפוץ של עשר ההוויות המוצג, למשל, בתוך 'ספר השם' לר' אלעזר מוורמס:

זו אינה שוללת את האפשרות למשמעות הספירותית של אותיות הוי"ה בהקשר מאמר כתר שם טוב עצמו.

23 על פי ויקרא טז, ג. לא מן הנמנע כי נכללה כאן האימפליקציה הקבלית שהמילה 'זאת' רומזת על השכינה; ראו לדוגמה זוהר ג, דף 108 עמ' א (עם התייחסות ל'יראה', בדומה להתחלת כתר שם טוב).

24 כ"י ירושלים 541, דף 23א; כ"י לונדון 1055, דף 121ב.

25 ראו כ"י לונדון 1055, דף 123א, וכ"י ירושלים 541, דף 25א.

26 ראו הרמן, אש ממים (לעיל, הערה 2), עמ' 50. לא פלא שהתיאורים הללו נמצאו גם בכתר שם טוב (למשל כ"י לונדון 1055, דף 123ב, וכ"י ירושלים 541, דף 25ב: 'כאשר היה מחשב על דממה דקה מיד וילט פניו באדרתו').

27 ראו מהדורת פטר שפר P. Schäfer (ed.), *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen, (1991), סע' 372.

28 במונחים מתמטיים (לגבי השם המפורש שהוא שם בן ד' אותיות ובו שלוש אותיות שונות זו מזו) המספר י"ב נובע מהפורמולה 4 עצרת (היא המכפלה 24) מחולק ב-2 עצרת (היא המכפלה 2): $12 = \frac{24}{2}$.

יהו"ה משמעות היה ויהיה והוה ... ובכתיבתו יהו"ה משמע בתחילתו יהיה ימלך, ובאמצעותו הוה מלך, ובסופו היה מלך. זהו האמור בספר יצירה נעוץ תחילתן בסופן וסופן בתחילתן, נעוץ ודבוק התחלה בסוף והסוף בתחילה.²⁹

בנוסף לכך, ר' אלעזר הביא בחשבון את עשרת ה'עמוקים' של ספר יצירה.³⁰ למותר לציין כי הרמיזה למספר עשר ב'עשר ספירות בלימה' נעשית כבר ביו"ד של שם בן ד' אותיות. גם בדרך הגימטריה נקשרות האותיות הקבועות בשלושת הזמנים (עבר, הווה ועתיד) לשם הוי"ה והן הן אשר מקיימות את עשר ההוויות לשם מלכות האל הנצחית.³¹

'ספר יצירה' בנוסח 'כתר שם טוב'

לאחר ההקדמה המחורזת, בולט בתוך המבנה של כתר שם טוב החלק שמקדים את פירוש עשר ספירות. פרק זה מתחיל בציטוט ישעיהו כו, ד ('כי ביה' יי' צור עולמים') וכולל את הפרשנות התלמודית שלפיה העולם הזה נברא בה"א והעולם הבא ביו"ד,³² וכן הגימטריה ליו"ד ה"א העולה כ"ו. פסקה זו מופיעה בראש נוסח החיבור דברי מנחם.³³ לפי פטר היימן אפשר להבחין כבר בנוסח ספר יצירה, סע' 19, כי הגרסה 'וצר בהם נפש כל היצור' מושפעת מן המדרש על 'צור העולמים' במסכת חגיגה.³⁴ היימן מציע גם שהמשך שבו מדובר על התמורות של האותיות נכנס כביאור לחלק הראשון של סע' 19. זוהי הדרך שמובילה הן לחסידות אשכנז והן לבעלי הקבלה הראשונים.

29 אלעזר מוורמס, ספר השם, ירושלים תשס"ד, עמ' 1-2. אין זו, כמובן, עדות להשפעתו של ספר השם על כתר שם טוב, אלא לכך שהיו לשני החיבורים כמה מסורות משותפות.

30 ראו י' דן, תולדות תורת הסוד (לעיל, הערה 5), כרך ו', עמ' 564. דן מצביע על המקבילה בכ"י מינכן 92, דפים א1-א6.

31 ראו למשל מנחם רקנאטי, פירוש על התורה, פרשת ואתחנן, כרך ב', עמ' 17 (בנוגע לדברים ו, ד): '...והנה השם ביו"ד ה"א (26=יהו"ה) הוא כוז"ו (בהחליפך כל אות לאות שלאחריה) והוא בגימטריא שלשים ותשעה והזכיר שני פעמים שעולה ע"ח והם בגימטריא הי"ה הו"ה ויהי"ה וג' פעמים אותיות השם הגדול [3x26] ותקנו רבותינו ז"ל [בבלי, פסחים נו ע"א] בקריאת שמע לומר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.

32 ירושלמי, חגיגה עז ע"ג.

33 ראו המהדורה של נעמה בן-שחר (לעיל, הערה 9).

34 ראו היימן, ספר יצירה (לעיל, הערה 3), עמ' 102-104; השוו למהדורה של בראש, ספר יצירה (לעיל, הערה 1), עמ' 317 (והגרסאות באפראט).

ועוד ביטוי נוסף מופיע בכתר שם טוב, שנכנס גם הוא בשלב מאוחר לתוך ספר יצירה, וזה לשונו: 'סובל מעלה ומטה ... וסובל את כל העולם כולו'.³⁵ כבר בסדר רבא דבראשית נקשר הביטוי הזה עם הפרשנות לישעיהו כו, ד.³⁶ נוסחי כתר שם טוב שונים זה מזה דווקא בהקשר ביטוי זה. בנוסח כ"י ירושלים 541 חסרה – בניגוד לכתבי היד הקדומים — הגימטרייה הבאה: 'וכן מצינו השם כולו ד' אותיות בחשבון מרובע עולה למניין קפ"ו. וכן עולה בגימ' ע"ל הכס"א. והוא מקו"ם לומ' שהוא סובל הכל. וכן עולה פוע"ל. לומ' שהוא פועל כל פועל. והוא סובל כל העולם כולו בחכמתו'.³⁷ לעומת זאת, ההתייחסות לציטוט מספר יצירה, סע' 56, משתלבת בגרסה של כ"י ירושלים 541 בדרך זו:

וכן מצינו טעם לע"ב שמות על אודות הכוחות המשגיחות ל"ב קצוות שהם בעולם העיגול לפי ראות עיני השכל נודע שנים עשר קצוות יש לעולם כי כן משפט כל דבר עיגול והבא לתת לו זויות שיהא רואה אחד לחפרו [צ"ל חברו] בעבור עיקום הקשת המסבב וכן אם תעשה לו ששה או שמונה ויתר על י"ב לא יצטרך וזה ציורו [כאן מופיע ציור של עיגול עם שנים עשר רדיוסים או גלגל עם שנים עשר חישורים] שאין קשת מפסיק ועתה עשה כאלה תצטרך לתת עמוד בכל קצה וקצה הרי לך י"ב עמודים והעמודים הם שם בן י"ב אותיות זהו יהו"ה מלך יהו"ה מלך יהו"ה ימלך לעולם ועד מלמד ששמו של הב"ה סובל הכל שנא' וצדיק יסוד עולם ואין לך עמוד בלא שש קצוות והם ווי העמודים ר"ל ו"ו פנים לכל עמודים והעמודים הם י"ב וי"ב פעמים ו"ו הם ע"ב וכולם כחות הם. ועל זה נאמר מתחת זרועות עולם כלומר כחות שכל לשון זרוע הוא כח הרי לך יהו"ה מתגלגל ומתהפך לע"ב והע"ב כלם משלשים על שם ההויות המשלשות כגון היה והיה ויהיה זה שם יהו"ה עיקר והשאר דומים כמו ענפים לאילן ומתפשטים לכאן ולכאן

35 ספר יצירה סע' 56 (כתב יד אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Mich. 9), היימן, ספר יצירה (לעיל, הערה 3), עמ' 169 [B²].

36 השו" וורטהיימר, בתי מדרשות, כך א, עמ' 23–24; אייזנשטיין, אוצר מדרשים, עמ' 314; בכתבי היד של הסינופסיס לספרות ההיכלות מופיע הביטוי רק בכ"י אוקספורד Mich. 9, דף 6א [סע' 840] ודף 89ב [סע' 804] וגם בכ"י ניו יורק 8128, דף 8ב [סע' 194] ודף 19ב [סע' 380]. והשו" אלעזר מוורמס, ספר השם, עמ' 188; וגם עורד פורת, כתבי העיון, מהדורות מדעיות, לוס אנג'לס תשע"ג, עמ' 99 [ספר העיון בנוסחו הארוך], 203 [פירוש שם בן מ"ב אותיות], 214, 233 [פירוש שם בן מ"ב לר' משה מבוגרוש]; והשו" פירוש של רד"ק לתהילים קג, א.

37 כ"י לונדון 1055, דף 111א.

כמו זרועות והן הן כחות כמו שאמרנו והע"ב משלשים יעלו כמנין ר"י וזהו מנין ארי"ה ועל זה נקרא ארי"ה שנא' אריה שאג [עמוס ג, ח].³⁸

פסקה זו מבוססת על הקוסמולוגיה המוסברת בספר יצירה, סע' 47 (וגם סע' 58). ברם, הבחירה שנעשתה כאן במונחים מסוימים מעלה שאלות. קודם כל מסתבר כי ה"י"ב קצוות' מציינים באמת את מקטעי העיגול, ואילו בספר יצירה יותר סביר שמדובר במקצועות של קובייה או תַּמְנִיּוֹן (= אוקטהדרון).³⁹ ראוי לציין כאן את היעדר המילה 'אלכסון'. במקום זאת מודגשת משמעות המילה 'קצוות' ומועצמת עד כדי כך שהיא מרחיבה את הכנת ו' קצוות של ספר יצירה (סע' 15). התמורות של אותיות השם בן ד' אותיות מגשרות בין המספרים ו' וי"ב, מפני שבג' אותיות נחתמים ו' הקצוות, וד' האותיות עם ה"א כפולה מביאות לידי י"ב צירופים. המונח 'עמודים' מציין בחיבור כתר שם טוב את הרדיוסים המגיעים ל"ב נקודות על ההיקף. האיור מעודד את הקורא להחיל את המשמעות הקוסמולוגית של י"ב עמודים הנזכרים בבבלי, חגיגה יב ע"ב. מעניין לציין בהקשר זה שבכ"י לונדון Add. 15299 (ספר יצירה, סע' 20) מתחלף הביטוי 'עמודים גדולים' ב'אבנים גדולים' (כנראה בהשפעת סע' 40), מה שמחדד את שיטת צירופי אותיות האל"ף-בי"ת המתבצעת בסע' 21 (שגם הוא שייך לשלב עריכה מאוחר).⁴⁰ גם באחד מנוסחי כתר שם טוב נמצאת הדגשה הרומזת לכיוון הזה. במקום ציור המעגל הנמצא כאן בכמה כתבי יד של כתר שם טוב מופיעה בכ"י אוקספורד (Mich. 217) קריאה מפורטת

38 כ"י ירושלים 541 דף 27ב.

39 ראו הרמן, ספר יצירה (לעיל, הערה 2), עמ' 261-262. לעומת זאת, רונית מרוז מציעה משמעות אחרת ומניחה שסע' 47 טוען 'שיש 12 זרועות עולם', התומכות ונושאות אותו, נמשכות מן המרכז (היכל הקודש); ר' מרוז, 'קוסמולוגיה בנוסח הקצר של ספר יצירה – כמה הערות', קבלה לו (תשע"ז), עמ' 231. למעשה, תפיסה זו לא הייתה רחוקה ממה שאנו מוצאים בחיבור כתר שם טוב. מרוז מצביעה על כך שגם ר' יוסף אשכנזי בפרושו לסעיף זה וגם ספר הבהיר קרובים לפרשנות שהיא מציגה (שם), עמ' 232-233. 'יתרה מזו, אפשר למצוא בספר הבהיר (סע' 63, 64) אותה טרמינולוגיה שאנו מוצאים בספר יצירה, סע' 47, לרבות המונח 'פקידים' המופיע בספר יצירה סע' 59. גרשם שלום מזכיר מקור ישן שגם החיבור 'סדר גן עדן' השתמש בו; ראו ל' זקס שמואלי, 'סדר גן עדן: מהדורה מדעית ועיון (עם הערותיו של גרשם שלום)', קבלה כח (תשע"ב), עמ' 58-257.

40 היימן, ספר יצירה (לעיל, הערה 3), עמ' 108-109 (סע' 21 נשמט בטעות או מסיבה לא ידועה בכ"י לונדון Add. 15299). בדומה לכך, י"ב 'אבני זכרון' בספר הבהיר (סע' 63) מתאימות ל"ב 'מנהיגים' (השוו ספר יצירה סע' 48, 49): "י"ב מנהיגים יש לו להקב"ה ולכל אחד ואחד ששה כחות, ומאי הן, שבעים ושנים לשונות הן' (מהדורת אברמס, עמ' 155).

של צירופי האותיות המוצבות בצורה של שני משולשים משתקפים במראה.⁴¹ ציור זה מציאתי בפירוש לספר יצירה המיוחס לר' אלעזר בכ"י קיימברידג', ספריית אוניברסיטת קיימברידג', Add. 647, דף 12א, הקודם לנוסח של כתר שם טוב באותו כתב היד. כאמור, הסיבה לכך שהצירופים הוכנסו כאן במקום ציור המעגל נעוצה בכך שהשיטה המסתמכת על צירופי אותיות האל"ף-ב"ת שימשה יסוד לתמורות של אותיות שם בן ד' (ואפשר להוסיף שהן שייכות לקבוצת בת שתיים עשרה פשוטות ב'ספר יצירה').⁴²

בהמשך פסקה זו מופיעה הדוקסולוגיה 'יהו"ה מלך יהו"ה מלך יהו"ה ימלוך'⁴³ בעקבות הרעיון – כמו בספר הבהיר סע' 71 בנוגע למשלי י, כה (צדיק יסוד עולם) – ששם האל נושא את כל העולם. כנראה הפניה זו באה על רקע התפיסה התלמודית (בבלי, חגיגה יב ע"ב) שה'עמוד' מסמל את הצדיק. בנוסף לכך, לכל אחד מ"ב העמודים יש שישה כוחות המכונים 'קצוות', כלומר בסך הכול ע"ב, וכמו ספר יצירה (סע' 47), מסתמך גם כתר שם טוב על המטפורה 'זרועות העולם' (דברים לג, כז). ההבדל הוא כי בנוסח כתר שם טוב מתערבב נושא זה עם המדרש הידוע על 'זרועות העולם' המקובל גם בספרי העיון.⁴⁴

דיון בפסקה זו מראה אפוא שפרשנות ספר יצירה ממוקמת בצומת שבין מסורות אוטוריות ישנות לבין ביאורים קבליים חדשים. מיקום זה עשוי להסביר את הקרבה הכוללת לספר הבהיר. סביר להניח שכתבים מסוימים מהמחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה שאבו השראה רבה כל כך ממקורות משותפים, עד שגבולות היצירות הספרותיות הללו הפכו גמישים ופתוחים יותר. סימן אחד המצביע על כך הוא ציטוט בכתר שם טוב המובא בשם 'ספר יצירה הארוך', אלא שלמעשה המקור שלו נמצא בשמות רבה (טז, כב), ואין בידינו כתב יד של ספר יצירה בנוסח כלשהו

41 כ"י אוקספורד Mich. 217, דפים 129א-129ב: 'כאלו אתה צריך לעמוד [ציור של רל"א שערים לפני רל"א שערים לאחר] עשה כאלו אתה צריך לעשות בכל קצה וקצה הרי לך י"ב עמודים והעמודים הם בן ד' אותיות הנחלק ל"ב'. ראו את הצילום בהשוואה לצילום כ"י ירושלים 541, נקר ורביגר, היחיד והרבים (לעיל, הערה 7).

42 איור שונה אך קולע יותר מופיע (משולב בין שני פירושי עשר ספירות) בכ"י ירושלים 541, דף 8ב. באיור מופיע גלגל עם י"ב חישורים שבקצותיהם י"ב צירופי אותיות השם בן ד' אותיות.

43 השו"ס ספר הבהיר סע' 80 (בשילוב עם ברכת כהנים).

44 ראו Peter Hayman, 'Sefer Yesira and the Hekhalot Literature', J. Dan (ed.), *Proceedings of the First International Conference on the History of Jewish Mysticism: Early Jewish Mysticism, Jerusalem Studies in Jewish Thought* VI, 1-2 (1987), pp. 78-79 וראו פורת, כתבי העיון (לעיל, הערה 36), עמ' 99 [ספר העיון בנוסחו הארוך].

המכיל את הטקסט הבא: 'ואמ' בספר יצירה הארוך הרו וילדו אפלה'.⁴⁵ הציטוט בנוסח של כ"י ירושלים 541 אינו מובא בשם 'ספר יצירה הארוך' אלא בשם 'חז"ל'. עם זאת, גם ר' משה קורדובירו מייחס אותו דווקא למקור אחר:⁴⁶ 'דרשו בספר הבהיר המים הרו וילדו אפלה', והוא ממשיך: 'מורה כי עילת וסבת הגבורה שהיא באפלה היה החסד שהן המים'. בדומה לכך גורס הטקסט בכתר שם טוב: 'פי' אפלה אורה המתעלמת מעיני כל בריה שאין להם צבע וקראוה גבורה היוצאת מין המים והגבורה היא מידת הדין'.⁴⁷ כך או כך, הטרמינולוגיה הקבלית הזאת מפותחת יותר מסגנונו של ספר הבהיר. אך ראוי לשים לב לכך שהרמ"ק אינו מתייחס לספרות הזוהרית שבה מופיע אותו הטקסט הטעון בסמלים אלה כמה פעמים,⁴⁸ אלא מפנה דווקא לספרות קדם-זוהרית. למרבה המזל, קיים מקור שהולם במידה רבה את נוסח כתב יד לונדון 1055, אך אין מדובר כאן באחת הגרסאות של ספר יצירה אלא בפירוש לעשר ספירות. מדובר בספר הייחוד השייך לכתבי העיון, הנמצא למשל בכ"י פירנצה, לורנציאנה, 14.44, שבו נכלל גם החיבור כתר שם טוב (המקביל לנוסח כ"י ירושלים 541). בספר הייחוד מתוארת הספירה 'גבורה' במילים אלה: 'ובעל ספר יצירה קראה אש ממים זו גבורה ויש לה זרועות מתרבות ומתעלות כלפי מעלה ... ויש לה כח גדול להכניס ולהוציא כל הדברים הרוחניים ממטה למעלה. ומשפעת מלמעלה למטה בשפע ברכה. וזהו שאמרו האש הרה וילדה אפלה. ולא אפלה ממש אלא אורה המתעלמת שאין כל בריה יכולה להשיג ממשותה על זה נקראת אפלה והוא ערפל'.⁴⁹

התקבלותו של כתר שם טוב כפירוש היברידי

על מנת להבהיר את יחסו של כתר שם טוב לספר יצירה, כדאי לשקול גם דוגמאות לתפוצה של כמה קטעים מיוחדים. בכ"י ירושלים 541 נכלל חיבור קצר המכונה 'פירוש עשר ספירות בלימה'. שלום פרסם את חציו הראשון בנספחים לקטלוג שלו,

45 כ"י לונדון 1055, דף 112א.

46 פרדס רימונים, שער ה, פרק ג.

47 השו"כ"י ירושלים 541, 28ב: 'מה שאמרו רז"ל המים הרו וילדו אפלה פי' אורה מתעלמת מעיני כל בריה וקרא המים חסד לפי שהם לבנות והן כמו למדת רחמים וההפך היין'. והשו"כ"י פירנצה, לורנציאנה, 14.44, דף 168ב-169א: 'וזהו שאמ' חז"ל המים הרו וילדו האפילה פי' אפילה אורה מתעלמת מעיני כל בריה ולכן קרא לחסד מים לפי שהן לבנות והן רמו למדת רחמים וההפך היין'.

48 ראו למשל זהר, כרך א', 32, 103ב, 142ב, 168ב.

49 פורת, כתבי עיון (לעיל, הערה 36), עמ' 185-186. והשו"כ"י רב"ר מנחם, מהדורת בן-שחר (לעיל, הערה 9), עמ' 161.

והוא שיער שזה 'אולי נוסח אחר מס' כתר שם טוב'.⁵⁰ מאידך גיסא, הוא טען כי 'אין הפירוש הזה אלא מלאכת חייט שתפר קרעים שונים'.⁵¹ למעשה, פירוש זה הוא קובץ של פרקים, בעיקר מתחילת ספר הייחוד המיוחס לשם טוב בן יעקב מפארו ומן ההקדמה השלישית לפירוש לשיר השירים של עזרא מג'רונה שנזכרה לעיל.⁵² מתוך ההשוואה בין הנוסחאות השונות של כתר שם טוב לפירוש עשר ספירות בלימה עולה כי שני החיבורים משתמשים בביאור הרמב"ן ל'ספר יצירה' סע' 4, אם כי בלי יחס את הביאור לרמב"ן במפורש, אך חולקים עליו במילים 'לא נראה':⁵³

50 ג' שלום, כתבייד בקבלה (לעיל, הערה 11), עמ' 206-207.

51 שם, עמ' 55.

52 ראו תיאור כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm. 2600 (דה רוסי 1220) בקטלוג של B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma*, Jerusalem 2001, p. 322.

53 שלום מדגיש שגם ב'פירוש עשר ספירות בלימה' מופיעות המילים 'לא נראה' (של בעל כתר שם טוב), אף שההקשר אינו עומד בסתירה לביאור המיוחס לרמב"ן (ראו שלום כתבי יד בקבלה [לעיל, הערה 50], 55).

'פירוש עשר ספירות בלימה', כ"י ירושלים 541, דף 11א	'כלל מדרכי הקבלה הנבואית', כ"י ירושלים 541, דף 229-30א
ואלו הב' עולמות⁵⁴ בעשר ספירות הם ואם תרצה לומר והי' במנין יש לו⁵⁵ סוף בהכרח י"ל [יש לומר] שבראש הכתר עליון⁵⁶ יש דבר נעלם באין סוף והוא עילת העלות ר"ל באין פירוד של כתר לאותו דבר נעלם ועל כן אמר⁵⁷ בספר יצירה ע' [עשר] ולא ט' כלומר להביא במנין העשרה הכתר העליון שגם הוא בכלל העשרה. י' ולא י"א להביא⁵⁸ מהמנין⁵⁹ הדבר הנעלם שבראש הכתר שאין לו ראש וסוף ועל כן אמרו⁶⁰ בחשך⁶¹ ולא נראה.⁶²	ושמעתי שמוסיפין על עשר ספירות ספירה אחת באין סוף כי אומרים שאחר שהם בחשבון עשר יש להם סוף בהכרח ועל כן יש לומר שבראש הכתר העליון יש דבר נעלם באין סוף והוא עילת העילות ור"ל [רצונם לומר] באין פירוד של כתר לאותו דבר הנעלם ועל כן אמר בספר יצירה עשר ולא תשע כלו' להביא במנין העשר הכתר העליון שגם היא בכלל העשר ולא אחת עשרה להוציא מן המנין הדבר הנעלם שבראש הכתר שאין לו ראש וסוף ועל כן אינו בחשבון ולא נראה זה.

גרשם שלום הצביע על רמז אחד בנוסח של כתר שם טוב בכ"י מילנו. 31 Supp. שבו נמצאת הערה שנכתבה כנראה בחייו של הרמב"ן, המעידה על כך שזאת אומנם דעתו,⁶³ אם כי גם שם מופיעה הדעה הזו כ'שמועה'. מעבר לזה, היא מנוגדת לסברה

54 כלומר, העולם הבא והעולם הזה.

55 כ"י פארמה 2600, דף 3ב: להם.

56 שם: העליון.

57 שם: נאמ'.

58 שם: להוציא.

59 שם: מן המנין.

60 שם: אינו.

61 שם: בחשבון.

62 שם: נראה זה.

63 ראו ג' שלום, ראשית הקבלה (1150-1250), ירושלים ותל אביב תש"ח, עמ' 252. השוו את הטקסט בכ"י מילנו, ספריית האמברוזיאנה, 31 Supp, דפים 20א-20ב: 'ושמעתי שמוסיפי' על י' ספירות ספיר' אחת באין סוף ואומ' כי מאחר שהם י' בחשבונם יש להם סוף בהכרח על כן אומ' שברא כתר עליון יש נשמה אפיסה מוחלטת דבר נעלם באין סוף והוא עלת העלו' ור"ל באין פירוד של הכתר לאותו דבר הנעלם על כן א' בספר יציר' י' ולא ט' כלומר להביא במנין הי' הכתר עליון שגם הוא בכלל י' ולא י"א להוציא מן המנין העשר הדבר הנעלם שבראש הכתר שאין לו סוף וראש על כן אינו בחשבון ולא נר' זה. והרב רבי' [רבינו] שיח' [שיחיה] כת' [כתב] שכן הוא; והשוו כ"י ברלין, ספריית מדינת בוואריה, Cod. heb. 538, דף 73ב, כאן הוסיף המעתיק את ההערה: 'והרב רבינו כתב שכן הוא'. יש

של כתר שם טוב, דהיינו, שאין הבדל בין כתר עליון ואין סוף. לטענת שלום, זוהי הפעם הראשונה בהתפתחות ספרות הקבלה שהרעיון הזה מופיע.⁶⁴ העניין שגילו המקובלים הראשונים במשנה זו של ספר יצירה משתקף בכתר שם טוב במסגרת הפרשנות. ההיאחזות במבנה של עשר ספירות מבלי להניח את קיומו של תחום ('דבר נעלם') שהוא למעלה מהספירה הראשונה מתאימה למעמד שהוענק למניין העשר בספר יצירה: 'ומדתן עשר שאין להן סוף' מצד אחד, ו'נעוץ סופן בתחילתן' מצד אחר.⁶⁵ נראה כי כתר שם טוב מסתמך גם על ביאור הספירות של ספר יצירה לצורך הגישור בין החכמה לבין כתר עליון ואין סוף: 'זכן כתיב בספר יצירה אחת רוח אלהים חיים קרא רוח אלהים חיים החכמה שהיא רוח התשובה וקיומה והחכמה נקראת גם כן רוח הקדש ולא נזכר בספר יצירה כתר עליון כלל

להוסיף כי שלום מצביע גם על 'הניסוח החרף' שנמצא – על פי הערתו בראשית הקבלה, שם, הערה 3 – 'בכב"י [sic] פריס 843', ושלוש מצטט: 'ועל כן יש לומר שבראש הכתר העליון יש דבר נעלם באין סוף והוא עלת העלות ... וזה אינו נכון ואינו נראה' (ההדגשה של שלום). אך שלום טעה, שכן בכ"י פריס, הספרייה הלאומית של צרפת, hebr. 843, דף 50א, כתוב: '... אין בחשבון ולי נראה זה'. נוסח זה שונה מרוב כתבי היד, אלא שאפשר לאתר מקבילות בין כתבי היד האחרונים (לדוגמה, כ"י מינכן, ספריית מדינת בוואריה, Cod. heb. 246, דף 55א, או כ"י אוקספורד, בודליאנה, Mich. 169, דף 4ב; והשוו כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש ללימודי יהדות, 2325, עמ' 129: 'על כן בחשבון ולי נראה זה'). ככל הנראה שינו כמה מהמעתיקים האחרונים את משמעותן של המילים אף הפכו אותה. מכל מקום, שינויי הנוסחים הללו נבעו מתוך הבנות סותרות. הבנות כאלה מופיעות כבר בפירושו הרמב"ן לעניין 'עשר ולא תשע', ראו ג' שלום, 'פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי אחרים המתייחסים אליו', הנ"ל, מחקרי קבלה, בעריכת י' בן-שלמה ומ' אידל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 92–93 ('ושמעתי עוד בזה פירוש אחר וזה הוא הנכון'); תודות לאחד מהקוראים האנונימיים של מאמר זה על הסבת תשומת לבי ל'שמועה' ששמע הרמב"ן.

64 ראו שלום, מקורות הקבלה (לעיל, הערה 20), עמ' 443–444. וראו הנ"ל, ראשית הקבלה (לעיל, הערה 63), עמ' 252, 'אנו למדים כאן כמה רבה היתה מבוכת המקובלים הראשונים בשאלות התיאולוגיות העיקריות וכמה מהר נחלקו הדעות מן הקצה אל הקצה'. בנוגע לשחזור חדש והיבטים חדשים על הדעות השונות של המקובלים הראשונים בקשר לשאלה על היחס בין הספירה הראשונה לאין סוף בהקשר של פרשנות 'ספר יצירה', במיוחד סע' 4 ('ו' ולא ט', 'ו' ולא יא'), ראו א' בראשר, 'דמיון ומציאות בחקר ראשית הקבלה: פרוש "ספר יצירה" המיוחס לר' יצחק סגי נהור ותולדותיו בקבלה ובמחקר', תרביץ פו (תשע"ט), עמ' 327, 367–373. בראשר מטיל ספק בכך שהרמב"ן חיבר את הפירוש המכונה במחקר פירושו ה'אמיתי' של הרמב"ן לספר יצירה. תמונה שונה מוצגת אצל וייס, פירוש ספר יצירה (לעיל, הערה 21), עמ' 595–652, ובפרט עמ' 625–651.

65 ייתכן שהביטוי 'ומדתן עשר שאין להן סוף' נוסף בנוסח ספר יצירה רק בהקשר קבלי, השוו היימן, ספר יצירה (לעיל, הערה 3), עמ' 74–75; 136 הערה 96: 'It is a tendentious: kabbalistic alteration'.

כמו שאמרנו שאין לדרוש בה מה היא ולא יכול לומר אם היא רוח או מים והוא צד כולל הכל ית'.⁶⁶

הדוגמה הבאה, שטרם נדונה במחקר הנוסחאות של כתר שם טוב, מדגימה את השימוש במשנה 'עשר ולא תשע, עשר ולא אחד עשרה' כז'אנר של 'סודות'.⁶⁷ בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Heb. 8° 488, שהועתק בשנת תק"ה 'מתוך כתב יד ישן מאד',⁶⁸ מופיע תחת הכותרת 'סוד י"ס [עשר ספירות] מפני מה עשר ולא ט' י' ולא י"א קטע מתוך כתר שם טוב השייך לנוסח של כ"י ירושלים 541.⁶⁹ קטע זה הוא הראשון ברצף ביאורים על ספר יצירה סע' 4. המקורות הבאים אחריהם הם פרפרזות על פירושי ספר יצירה המיוחסות לפי שלום לרמב"ן ולר' יצחק סגי נהור, ואחר כך מופיע שם פירוש נוסף, שבו כבר משתמש המחבר בטרמינולוגיה זוהרית (אך בלשון עברית). הטקסט פותח במבוא קצר ומעניין:

סוד י"ס מפני מה עשר ולא ט' י' ולא י"א ע"ז אומר ב' טעמים הא' מן התורה הב' מן הקבלה מן התורה שכל העשריות קדש שנא' העשירי יהיה קדש לה'⁷⁰ וזהו הטעם שמפרישין ישראל א' מעשר וי' ממאה וכן בכל ההכרים העשריות קדש והטעם הב' ע"ד הקבלה ע"ז אומר אליך שקודם שנדע זה הסוד ראוי שנדע סוד האותיות עד האות של היו"ד שהיא הכת"ר ואומר שהאל"ף מורה על המלכו'ת שהיא ראשונה לאותיות וכתוב וי'עבור מלכם לפניהם וי"י בראשם⁷¹ והמלך הזה אין לו כת"ר שעדיין אינו מוכתר במעלותיו והמלך שזכרנו הוא יסוד עולם וצדיק יסוד עולם⁷² והבי"ת היא דומה לבי"ת שהוא פתוח נ"א שיש לה פתח פתוח לכאן ולכאן והיא נק' בית לשון בי"ת והבית עומד על יסודות מאחר שהוא בנין ע"כ נק' הבי"ת יסוד הגימ"ל לפני הבית

66 כ"י ירושלים 541, דפים 28-29א. והשוו דף 28א: 'כת"ר עליו"ן אצילה באין סוף ואין לדרוש ולתור [קהלת א 13] בה ועליה ואמר במופלא ממך אל תדרוש [בבלי, חגיגה יג ע"א]. מקבילה לזה מצויה בפירוש לעשר ספירות הקודם את 'דברי מנחם' בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 8° 418: 'וסודו כתר והוא העלה העליונה אשר אין לה סוף ואין לדרוש ולתור בה ועליה נאמ' במופלא ממך אל תחקור' (שלום, כתבי יד בקבלה [לעיל, הערה 11], עמ' 47 [מספר 16/2]).

67 ראו את רשימת הסודות אצל שלום, שם, עמ' 20-21 [מספר 3/24].

68 שם, עמ' 14; כתב יד זה הועתק במהירות מכתב יד 'שכבר נשטשו אותיותיו'.

69 השוו כ"י ירושלים 541, דפים 25-26א.

70 ויקרא כז, לב.

71 מיכה ב, יג; השוו מהדורת דברי מנחם לנעמה בן-שחר (לעיל, הערה 9), עמ' 150, הערה 227, על המקבילות לשימוש בציטוט זה (ובמובאות הבאות).

72 משלי י, כה.

כאדם העומד לפני הבית ונק' גימ"ל לשון גומל כי עומדת כאדם הנוטה ידו למטה להסתיר מתנותיו וע"כ נק' הגימל הו"ד ודל"ת היא עומדת כפופה כאדם מנוצח עומד כפוף כי הגומל חסד ינצח על כל מיני פורענות ע"כ נק' הדל"ת נצ"ח הה"א שנק' במחשבה בלבד שהנקודה תלויה בה כמו המחשבה בלב וזהו ת"ת [תפארת] אדם שיכול להסתיר מחשבותיו בלבו ע"כ נק' ה"ה תפאר"ת והוא"ו עומדת זקופה כגבור וכן המתגבר ביצרו עושה חסד גם לשונאיו שאינו נוטר איבה ולכן אמרו רז"ל איזהו גבור הכובש את יצרו⁷³ על כן הו' היא גבור"ה והנה גבורתה שגומלת חסד לרעים ולטובים י"י וחס"ד כנגד הזי"ן יש לה פנים לכאן ולכאן והיא כנגד החכמ"ה והחי"ת כנגד הב"י [בינה] כי הב"י [בינה] למעלה מאלה המדות הטובות שהרי האדם שיש לו בינה הוא יתנהג בהם לכן צורת החי"ת פתוחה כלפי מטה מגיד שהב"י [בינה] פותחת פתח למבין והב"י [בינה] יש לה שרש והיא חכמה דכתיב מי חכם ויבין אלה נכון וידעם⁷⁴ ר"ל מי שהוא בעל חכמה יבין ר"ל יקנה בינ"ה⁷⁵ והחכ' יקנה חכמתו מן הכת"ר העליון ע"כ נק' טי"ת פתוחה כלפי מעלה כן הלב פותח פתחו כנגד המוח המפרנס את הכל וכן החכמה יש לה ממציא והיא בדקות המחשבה וכן היו"ד למעלה ממנה והיא דקה מאד שאין מדה כמוהו וכל אלו נק' כת"ר שהוא לשון כלל ע"כ נק' כת"ר כלול בלשון כלל ואין המחשבה יכולה להעלות יותר כי אם להכתיר המלך בכלל ידוע ואז נק' מלך לכן רמז לדבר שאחרי י' שהיא עשירית וכללית נמצאו כתובות אותיות כל"מ שהוא משמע מלך מגיד שעד כאן תוכל לחשוב ולא למעלה וזו הסיבה שעשר ולא ט' י' ולא י"א כי הי' כוללת המחשבה שאם תעלה למעלה ולמעלה תכנס בפרט ולא תוכל לצאת ממנו ואין זה כבוד מלכות להמליכו בפרטים ואם יאמר הפרטים נראה כאלו סיים שבחו ולכן מנה י' שהיא ספי' כוללת כל הכללים והפרטים.⁷⁶

73 משנה, אבות ד, א.

74 הושע יד, י.

75 על פי משלי ד, ה.

76 כ"י ירושלים 488, דף 446-447; כ"ל לונדון 1055, דף 124א. הרעיון שהמספר עשר הוא מספר שלם מקורו בעת העתיקה. ראו למשל את הצגת דעת האסכולה הפיתגוראית אצל אריסטו, מטפיזיקה, ספר א, 985-986א. כנראה הניסוח בכתר שם טוב השפיע על יוסף בן שלום אשכנזי בפירושו לספר יצירה פרק א, משנה ו (סע' 6): 'ותכליתן אין להם קץ, בא לומר אע"פ שיש מספר כולל להם והם עשר אותו מנין שיש להם הוא כולל כל הפרטים וכל הכללים ולפיכך כשם שאמרנו בעמקי המחשבה שעשר ספירות בלי מה אשר במחשבת כ"ע [כתר עליון] וחכמה אין להם סוף מכח עילת העילות אשר הוא כח להם כן יס"ב [עשר ספירות בלימה] הנמשכות מן הבינה אל העולם אע"פ שיש למספרם גבול ידוע והוא עשר

המבוא מציע שני טעמים לכך שהמספר עשר הוא קבוע ולא ניתן לשינוי: הטעם הראשון קשור למעשרות המוקדשים לאל בתורה. נוסח כתר שם טוב מספק את הרקע לטעם זה ברשימת עשר כתות המלאכים, למשל, הנחתמת בפסוק מספר ויקרא כז, לב.⁷⁷ הטעם השני נוגע ל'דרך הקבלה', כלומר לעשר ספירות. אך לפני שיהיה אפשר להתקדם אל עבר 'דרך הקבלה' עלינו להבין את סוד עשר האותיות הראשונות. על רקע התנאי הזה מופיע הפרק האופייני ביותר לכתר שם טוב, ובו פרשנות האל"ף-בי"ת בנוגע לעשר ספירות. הפרק נפתח במילים 'האל"ף מורה על המלכו"ת'. אין הרבה פירושי עשר ספירות שמתחילים בספירת המלכות ומתארים את הספירות בסדר עולה.⁷⁸ סביר להניח שהכוונה בכתר שם טוב אינה לעלייה בלבד, אלא לתנועה מעגלית, כפי שאפשר להבין מתוך המעבר מן האות יו"ד לאות אל"ף, או במילותיו של ספר יצירה: 'נעוץ סופן בתחילתן'. הקטע העוסק ב'סודות' בכ"י ירושלים 488 מחדד את הקשר לספר יצירה, לאור העובדה שהמבוא מסתמך כאן על המשנה 'עשר ולא תשע עשר ולא אחד עשרה', והיא חוזרת ונשנית בסוף הקטע. בסיום זה מוסבר כי זאת הסיבה לכך ששלוש האותיות אחרי האות יו"ד (כלומר כ'ל"מ) מצביעות בסדר יורד על מלכותו של ה'מלך'. התפיסה שבאה לידי ביטוי במילים 'להכתיר המלך'⁷⁹ נשענת על ההכתרה של י"ב אותיות פשוטות בספר יצירה, הנקשרות בכתר שם טוב לי"ב צירופי האותיות של שם הוי"ה.

סיכום

החיבור האנונימי כתר שם טוב, המיוחס לאברהם בן אכסלרד מקלן, הוא מופת של יצירה היברידית של פרשנות בעלי הקבלה הראשונים לעשר ספירות ולספר יצירה, ובמידה מסוימת אף לאותיות האל"ף-בי"ת בכלל, ולשם בן ד' אותיות בפרט. מאמר זה התמקד בזיקה של כתר שם טוב לספר יצירה. מסתבר שמבנה החיבור האנונימי מושפע מן הרעיון שהמוקד הרוחני – הממלא תפקיד מרכזי בספר יצירה – הוא

אותו הגבול אין לתכליתו קץ כי כל המספרים כלולים בעשר הן הפרטים והן הכללים' (ספר יצירה עם פירושים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 53 [הפירוש המיוחס לראב"ד]).

77 כ"י ירושלים 541, דף 25א (לרבות עשרת הגלגלים). והשוו עם פירוש הר' אברהם אבן עזרא על שמות כ, יד (אבן עזרא, פירושי התורה (מהדורת אשר וייזר), כרך ב, ירושלים תשל"ו).

78 שני פירושים מפורסמים לעשר ספירות נכתבו בסדר עולה על ידי ר' יוסף ג'קטילה: שערי אורה ושערי צדק.

79 כמובן, הביטוי מתייחס גם אל החובה לקיים את המצוות, ובייחוד את המצווה העיקרית של ראש השנה, תקיעת שופר, שנועדה 'להכתיר' את האל למלך.

'היכל הקודש'.⁸⁰ היימן הניח שזוהי התפיסה השלטת בספר יצירה עצמו, הבאה ליד ביטוי בפרשנות ל'זרועות העולם' (דברים לג, כז).⁸¹ ברם, המטרה של כתר שם טוב היא עליית 'הנפש החכמה' המגיעה עד 'המחשבה הטהרה', ועל מנת להשיג מטרה זו יש להבין את סדר ה'הויות'.⁸² על רקע זה מתוארים י"ב קצוות המתייחסים, כמו בספר הבהיר, גם ל"ב שמות וגם לצירופי האותיות של שם הוי"ה. היימן שיער שהמושג 'האל' נושא את כולם' מצא את דרכו לנוסח ספר יצירה בשלב מאוחר יותר מן הרעיון שהאל יושב בהיכל הקודש במרכז העולם. בעל כתר שם טוב (בדומה למקובלים אחרים) איחד בין שתי התפיסות וערבב אותן עם המסורת על בריאת העולם בצירופי האותיות, שהייתה אחד המאפיינים העיקריים של התקבלות ספר יצירה בתקופת הגאונים.⁸³ אלמנטים ממדרשי האגדה שחלחלו לנוסחים השונים של ספר יצירה האיצו את הבשלת המטמורפוזה ההדרגתית של ספר יצירה לכדי יצירה תאוסופית-תאורגית. דוגמה אחת לחלחול הזה היא השפעת הפרשנות לפסוק 'כי ביה ה' צור עולמים' (ישעיהו כו, ד) כפי שהיא מופיעה בתחילת נוסח דברי מנחם.⁸⁴

80 טענתי כי סופו של כתר שם טוב שזור בהתחלת המאמר בהפניות לויקרא י, יח ('אל הקדש פנימה') וזו, ג ('יבוא ... אל הקדש'), וגם שמסורת המדרש על 'זרועות העולם' מוטבעת בפסקה מרכזית (כ"י ירושלים 541 דף 27ב).

81 היימן, ספר יצירה (לעיל, הערה 3), עמ' 78-79: are the twelve diagonal lines which go out from the center of the universe. This image appears in §15 where we have God standing in the center of the universe and sealing יהו its six edges with the six permutations of the letters רבא דבראשית: 'ה'ק'ב' יושב על כסא רם ונשא ... וכל העולם כולו תלוי בזרועו הגדולה כקמיע ביד גיבור ואין בו יגיעה כך אין יגיעה בזרועו הגדול שהיא סובלת עליוני' ותחתונים'.
82 לא מן הנמנע שבעל כתר שם טוב שייך לחוג 'מקבלי האמונה' שנזכר אצל הרמב"ן. השו"א בראשון, מסעות הנפש: גן עדן במחשבה וברמיון בספרות הקבלה בימי הביניים, ירושלים תשע"ט, עמ' 75-76; והשוו עמ' 119-120.

83 ראו היימן, ספר יצירה (לעיל, הערה 3), עמ' 80-81 (ביחס לכבלי, ברכות נה ע"א; ירושלמי, חגיגה עז ע"ג; סדר רבא דבראשית ואותיות דרבי עקיבא). כאמור, עוד שני היבטים מאפיינים את היחס בין כתר שם טוב לספר יצירה: סביבתו של כיסא הכבוד שמתוארת בסע' 14 בספר יצירה והורחבה בהקשר ספרות ההיכלות (ראו הרמן, אש ממים [לעיל, הערה 2]) ואף בספר חנוך השלישי (סע' 59, 71) אותיות האל"ף-בי"ת פועלות את מלוא הפוטנציאל שלהן בתחום הרוחני (חכמה, בינה וגו'), ראו היימן, ספר יצירה וספרות ההיכלות [לעיל, הערה 44], עמ' 81-82.

84 כמו כן הפירוש לספר יצירה המיוחס לר' אלעזר מוורמס בכ"י קיימברידג' Add. 647, דף 10א המתחיל בפרשנות לישעיהו כו, ד עם הסבר לשלוש 'הויות': 'י"ה יהוה פר' היה והוה ויהיה כי ביה יהוה צור עולמים...'. (והשוו את הפירוש לספר יצירה של אלעזר מוורמס באותו כתב יד, דפים 30א-33א, ושם 31א).

בנוגע לתפוצה של נוסח כ"י ירושלים 541 בולטים שני היבטים: העיבוד של תחילת הפרק השני בספר יצירה (סע' 18-22), והפירוש למשנה 'עשר ולא תשע עשר ולא אחד עשרה' (סע' 4). לגבי ההיבט הראשון, מתברר שבכ"י אוקספורד Mich. 217 מצורף איור אל צירופי האותיות שנתקבל בצורה זוהה לפירוש לספר יצירה המיוחס לר' אלעזר מוורמס בכ"י קיימברידג' Add. 647. לגבי ההיבט השני, אפשר לקבוע כי הפירושים למשנה זו התגבשו כעין תת-סוגה בספרות הקבלה מבחינת פירוש ספר יצירה בתקופה שבה התעורר הדיון בשאלה כיצד להגדיר ולציין את הגבול הלא-קיים של הספירה הראשונה. הפתרון המוצע בכתר שם טוב זכה להתקבלות מרשימה אצל כמה מקובלים, בעוד סוגיית הפירוש לעשר ספירות בסדר עולה, כלומר מן הספירה התחתונה הקשורה לאות אל"ף ועד כתר עליון שהוא 'העשירי קודש', לא הייתה כה נפוצה. למרות זאת, היה זה דווקא הקטע הזה, שהועתק אל תוך ה'סודות' של כ"י ירושלים 488. אין כל ספק בנוגע להתקבלות הרחבה של כתר שם טוב הן באסכולת אבולעפיה והן בכתבי יד רבים המשתייכים לקבלה העיונית, ובפרט בחיבורים כאלו הכוללים פירושים לעשר ספירות ופירושים לספר יצירה, כך שענייני הבריאה וסודות האותיות שלובים ושזורים בהם זה בזה.

תעודה

צור תעודה חתום תורה בלמדי
(ישעיה ח, טז)

הגיליון יוצא לאור בסיוע מרכז קורת לציוויליזציה יהודית

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לד

נתיבות יצירה: מחקרי ספר יצירה מוגשים לפרופ' רונית מרוז מאת עמיתיה ותלמידיה

עורכים:

אדם אפטרמן ויהודית וייס

עורך כתב העת:

פרופ' עומר מיכאליס

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:

פרופ' יורם כהן, פרופ' משה מורגנשטרן, פרופ' ורד נעם,
ד"ר הדר פלדמן סמט, פרופ' ישי רוזן-צבי, פרופ' דלית רוס-שילוני

מזכיר המערכת: ד"ר יוג'ין ד' מטנקי

עריכת לשון: שרה פוקס

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ה

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא
מלאכת מחשבת: מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור בצלאל בר-כוכבא, תשפ"ב-2023	תעודה לב-לג

בעטיפה: כ"י מוסקווה, ספריית המדינה של רוסיה, גינצבורג 170, דף 69
The Russian State Library. "Ktiv" Project, The National Library of Israel

ISSN 0334-1364

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

תוכן העניינים

9	מבוא
17	הערות מקדימות לשאלת פרשנותו ופירושו של 'ספר יצירה' ומילונו איתמר גרינולד (ז"ל)
49	ודאי ושמא בחקר ספר יצירה צחי וייס
63	'קבועות בפה בחמישה מקומות' בין משנת המוצאות למסורת הפונטיקה הסנסקריטית מרוה שלו מרום
101	'נמצאו יוצאות ברל"א שערים' – נ"א: 'מאתים עשרים ואחד' על שיטות חישוב מספר השערים בפירושו הראשונים של ספר יצירה ובריאת גולם נעמה בן-שחר
151	'צבאות – אות בצבאות שלו': למקורותיה של דרשה לשונית בספר יצירה וגלגולה בקבלת ימי הביניים יונתן בן הראש
165	לשורשי תורת האלוהות של 'חסידי אשכנז' במזרח: פירוש אנונימי לספר יצירה מן המאה העשירית מגניזת קהיר וגלגוליו בימי הביניים במערב אירופה אבישי בר-אשר
219	רוח הקודש בספר יצירה ובקרב פרשניו המוקדמים אדם אפטרמן
247	'עשר ולא תשע, עשר ולא אחת עשרה': הממד הכפול בחכמה ואופן מניית הספירות כעשר על פי כתבי יצחק סגי נהור ואשר בן דוד יהודית וייס

- 287 פואטיקה של סוד: רמב"ן, הבהיר וספר יצירה
מנחם לורברבוים
- 329 פירוש ספר יצירה לרמב"ן – הטקסט, תולדותיו ודרך התגבשותו
עודד ישראלי
- 363 מחוכמת ההיגיון לחוכמת צירוף האותיות והשמות בכתבי אברהם
אבולעפיה
משה אידל
- 433 פניו האחרות של ספר יצירה בנוסח כתר שם טוב
גרולד נקר
- 453 שרידים של פירוש נוסף לספר יצירה על דרך המדע
י' צבי לנגרמן
- 477 ספר יצירה ככלי ספרותי בביונטיון בשלהי ימי הביניים
דב שוורץ
- 509 פרשנות ספר יצירה בדורותיו של חוג הגר"א
יהונתן גארב
- 533 עיצוב הזמן הקדוש על פי ספר יצירה בספר בני יששכר ובדרשנות
חסידית
ליאור זקס-שמואלי
- 563 יצר, יצירה ויוצרת: העיבוד הספרותי של ספר יצירה
ב'יצר לב האדמה' מאת שהרה בלאו
איל חיות-מן

רשימת המחברים

פרופ' איתמר גרינולד (אמריטוס) ז"ל, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד,

אוניברסיטת תל אביב

ithamarg@tauex.tau.ac.il

פרופ' צחי וייס, המחלקה לספרות ללשון ולאמנויות, האוניברסיטה הפתוחה

tzahiw@openu.ac.il

ד"ר מרוה שלו מרום, מנהלת אקדמית של תוכנית ימ"ה, מכון שכטר למדעי

היהדות

Marva@schechter.ac.il

ד"ר נעמה בן-שחר, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן

benshan3@biu.ac.il

ד"ר יונתן בן הראש, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל בשומרון

jonatanb@ariel.ac.il

פרופ' אבישי בר-אשר, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים

avishai.bar-asher@mail.huji.ac.il

פרופ' אדם אפטרמן, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל אביב

afterman@tauex.tau.ac.il

פרופ' יהודית וייס, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן,

אוניברסיטת בן גוריון בנגב

weissj@bgu.ac.il

פרופ' מנחם לורברבוים, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל

אביב

menachem@tauex.tau.ac.il

פרופ' עודד ישראלי, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן,
אוניברסיטת בן גוריון בנגב
odedi@bgu.ac.il

פרופ' גרולד נקר, המחלקה למדעי היהדות, אוניברסיטת מרטינ לותר
האלה-ויטנברג
gerold.necker@judaistik.uni-halle.de

פרופ' (אמריטוס) י' צבי לנגרמן, המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן
uncletzvi@gmail.com

פרופ' דב שוורץ, ראש המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן
Dov.Schwartz@biu.ac.il

פרופ' יונתן גארב, הקתדרה ע"ש גרשם שלום בקבלה, החוג למחשבת ישראל,
האוניברסיטה העברית בירושלים
jonathan.garb@mail.huji.ac.il

ד"ר ליאור זקס-שמואלי, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן
leoreoss@gmail.com

ד"ר איל חיות-מן, חוקר עצמאי
ayalhay@gmail.com